1918–1939-YILLARDA GERMANIYA: VEYMAR RESPUBLIKASIDAN NATSISTLAR DIKTATURASIGACHA

Sulaymonova Farangizbegim
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Namangan filiali,
Tarix yo'nalishi 4-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: ***Shamsiddinov Bahodir***
Elektron pochta:sulaymonovafarangizbegim@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada 1918–1939-yillarda Germaniyadagi siyosiy tuzum almashinuvi, Veymar Respublikasining konstitutsiyaviy rivojlanishi, Versal shartnomasining ta'siri, 1923-yilgi giperinflyatsiya va 1929-yildan keyingi iqtisodiy tanazzul ko'rib chiqiladi. Tarixiy-xronologik, qiyosiy-tarixiy va hujjatlarni tahlil qilish usullari asosida natsistlar partiyasining kuchayishi, 1933–1934-yillarda diktaturaning huquqiy va institutsional mustahkamlanishi, antisemitizm, qayta qurollanish hamda 1938–1939-yillardagi tashqi siyosiy ekspansiya o'rtasidagi bog'liqlik aniqlashtiriladi. Natijalar Germaniya demokratiyasining yemirilishi bitta omil bilan emas, siyosiy, iqtisodiy va institutsional omillarning o'zaro ta'siri bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Germaniya, Veymar Respublikasi, Versal shartnomasi, natsizm, Adolf Gitler, 1929-yilgi iqtisodiy inqiroz, antisemitizm, militarizm, Ikkinchi jahon urushi.

KIRISH (INTRODUCTION)

1918–1939-yillar Germaniya tarixida siyosiy tizim transformatsiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik va tashqi siyosiy strategiyaning tubdan o'zgarishi bilan tavsiflanadigan muhim tarixiy davr hisoblanadi. Birinchi jahon urushidagi mag'lubiyat, 1918-yilgi inqilob va Veymar Respublikasining tashkil topishi mamlakatning ichki siyosiy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Versal shartnomasi shartlari, iqtisodiy inqirozlar va siyosiy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatlar demokratik institutlarning zaiflashuviga zamin yaratdi.

1933-yilda Adolf Gitler boshchiligidagi natsistlar partiyasining hokimiyatga kelishi Germaniyada totalitar siyosiy tizimning shakllanishiga olib keldi. Siyosiy muxolifatning bostirilishi, jamiyat ustidan davlat nazoratining kuchayishi, harbiylashuv va ekspansionistik tashqi siyosat mamlakat taraqqiyotining asosiy xususiyatlariga aylandi. Ushbu jarayonlar Yevropadagi xalqaro munosabatlar tizimini izdan chiqarib, 1939-yilda Ikkinchi jahon urushining boshlanishiga olib kelgan omillar qatorida muhim o'rin egalladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi 1918–1939-yillarda Germaniyada kechgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tarixiy-tahliliy yondashuv asosida o‘rganish, Veymar Respublikasining inqirozga uchrash sabablarini aniqlash hamda natsistlar diktaturasining shakllanishi va Germaniyaning tashqi siyosati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ochib berishdan iborat. Mavzuning ilmiy ahamiyati ushbu davrda yuz bergan o‘zgarishlarning sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va ularning Yevropa tarixiy taraqqiyotiga ta’sirini baholash bilan belgilanadi.

MATERIALLAR VA METODLAR (METHODS)

Tadqiqot tarixiy adabiyotlar va davrga oid hujjatlarni tahlil qilishga asoslangan nazariy-tarixiy izlanishdir; yangi arxiv hujjatlari yoki muallif tomonidan yig‘ilgan statistik ma’lumotlar kiritilmagan. Manbalar guruhini Versal shartnomasi (1919), Veymar konstitutsiyasi (1919), Myunxen bitimi (1938) va Germaniya–SSSR hujum qilmaslik pakti (1939) hamda mavzuga oid tarixshunoslik asarlari tashkil etadi [5], [6].

Tarixiy-xronologik metod orqali 1918–1939-yillardagi voqealar izchil davrlashtirildi; qiyosiy-tarixiy metod yordamida 1919–1933-yillardagi respublika institutlari bilan 1933–1939-yillardagi natsistlar boshqaruvi taqqoslandi. Sabab-oqibat tahlilida iqtisodiy silkinishlar, ommaviy siyosiy safarbarlik, favqulodda vakolatlar va tashqi siyosatning o‘zaro aloqasi baholandi. Huquqiy hujjatlar normativ matn sifatida, tarixshunoslikdagi talqinlar esa ikkilamchi manbalar sifatida ko‘rib chiqildi [1], [2].

NATIJALAR (RESULTS)

1918-yilgi inqilob va Veymar Respublikasining vujudga kelishi

1918–1933-yillar Germaniya tarixida imperiyaviy boshqaruv tizimining tugatilishi, parlament respublikasining shakllanishi va uning siyosiy-iqtisodiy inqirozlar sharoitida faoliyat yuritishi bilan tavsiflanadi. Birinchi jahon urushidagi mag‘lubiyat Germaniyaning davlat boshqaruvi, iqtisodiy tizimi va xalqaro mavqeiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi.

Urushning uzoq davom etishi mamlakatning moliyaviy resurslarini zaiflashtirdi, davlat qarzlarini oshirdi, oziq-ovqat taqchilligini kuchaytirdi hamda aholi turmush darajasining pasayishiga olib keldi. Shu sababli urushning yakunlanishi Germaniya uchun faqat harbiy mag‘lubiyat emas, balki mavjud siyosiy tuzumning inqirozi va davlat taraqqiyotining yangi bosqichiga o‘tish jarayoni ham bo‘ldi.

1918-yil kuziga kelib Germaniya armiyasining G‘arbiy frontdagi vaziyati keskin yomonlashdi. Ittifoqchi davlatlarning hujumlari, Germaniyaning ittifoqchilari urushdan chiqishi va mamlakat ichidagi iqtisodiy qiyinchiliklar harbiy rahbariyatning urushni davom ettirish imkoniyatlarini chekladi. 1918-yil 29-sentabrda Germaniya oliy harbiy qo‘mondonligi urushni tugatish uchun sulh muzokaralarini boshlash zarurligini hukumatga bildirdi. [5] [6]

Oktabr oyida konstitutsiyaviy o‘zgarishlar amalga oshirilib, hukumatning parlament oldidagi mas’uliyatini oshirishga urinish bo‘ldi. Biroq bu islohotlar

monarxiyani saqlab qolish uchun yetarli bo‘lmadi. 1918-yil 29-oktabrda Germaniya harbiy-dengiz qo‘mondonligining ingliz flotiga qarshi so‘nggi yirik operatsiyani amalga oshirish rejasiga dengizchilar qarshilik ko‘rsatdi.

3-noyabrda Kil shahrida boshlangan dengizchilar qo‘zg‘oloni tez orada boshqa shaharlarga tarqaldi. Ishchilar va askarlar kengashlari tuzilib, siyosiy hokimiyatni o‘zgartirish, urushni to‘xtatish va demokratik huquqlarni kengaytirish talablari ilgari surildi. 1918-yil 9-noyabrda imperator Vilgelm II taxtdan voz kechdi. [5]

Shu kuni Berlinda respublika e’lon qilindi. 11-noyabrda Germaniya va Antanta davlatlari o‘rtasida Kompyen sulh bitimi imzolandi va G‘arbiy frontdagi janglar to‘xtatildi. Natijada Germaniyada 1871-yildan beri mavjud bo‘lgan imperiyaviy boshqaruv tizimi tugadi.

Inqilobdan keyingi davrda mamlakat siyosiy hayotida ikki asosiy yo‘nalish o‘rtasida kurash kuchaydi. Germaniya Sotsial-demokratik partiyasi (SPD) parlament demokratiyasi va bosqichma-bosqich islohotlarni qo‘llab-quvvatladi.

Germaniya Mustaqil sotsial-demokratik partiyasi (USPD) va Spartakchilar ittifoqi bilan bog‘liq inqilobiy kuchlarning bir qismi esa ishchilar kengashlariga asoslangan sotsialistik boshqaruvni maqsad qildi. Ushbu qarama-qarshilik respublikaning dastlabki siyosiy tuzilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi.

1918-yil 9-noyabrda respublika e’lon qilingach, Fridrix Ebert boshchiligidagi sotsial-demokratik kuchlar yangi davlat boshqaruvini shakllantirishga kirishdi. 1918-yil 10-noyabrda Berlinda Ishchilar va askarlar kengashlari vakillari ishtirokida Xalq vakillari kengashi tuzildi.

Uning vazifasi davlat boshqaruvini vaqtincha amalga oshirish va ta’sis majlisiga saylovlar o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rishdan iborat edi. 1919-yil 19-yanvarda Milliy ta’sis majlisiga saylovlar o‘tkazildi. Saylovlarda ayollar ham ovoz berish huquqidan foydalandilar. Ta’sis majlisi Berlindagi beqaror vaziyat sababli Veymar shahrida yig‘ildi. [6] [11]

Shu bois yangi respublika tarixshunoslikda Veymar Respublikasi nomi bilan yuritiladi. 1919-yil 11-fevralda Fridrix Ebert respublika prezidenti etib saylandi, Filipp Shaydeman esa hukumat rahbari bo‘ldi. 1919-yil 31-iyulda Ta’sis majlisi konstitutsiya loyihasini ma’qulladi, 11-avgustda esa prezident tomonidan imzolandi. [8]

Konstitutsiya Germaniyani federativ respublika sifatida belgiladi. Davlat tarkibida alohida vakolatlarga ega hududiy birliklar mavjud bo‘lib, markaziy hokimiyat Reyxstag, Reyxsrat, prezident va hukumat orqali faoliyat yuritardi.

Veymar konstitutsiyasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

Reyxstag — umumxalq saylovi orqali shakllanadigan parlament bo‘lib, qonunlar qabul qilish va hukumat faoliyatini siyosiy jihatdan nazorat qilishda muhim o‘rin tutgan.

Reyx prezidenti — yetti yil muddatga saylangan davlat rahbari bo‘lib, hukumat rahbarini tayinlash va ayrim sharoitlarda parlamentni tarqatish vakolatiga ega edi.

Reyxsrat — federatsiya tarkibidagi hududiy birliklarning markaziy boshqaruvdagi manfaatlarini ifodalagan organ edi.

Fuqarolik huquqlari — konstitutsiyada tenglik, saylov huquqi, so‘z va yig‘ilish erkinligi kabi demokratik tamoyillar mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning 48-moddasi prezidentga jamoat xavfsizligi va tartibi jiddiy buzilgan yoki xavf ostida qolgan sharoitda favqulodda choralar ko‘rish imkonini berardi. Mazkur vakolat dastlab davlatning inqirozli vaziyatlarda faoliyat yuritishini ta’minlash maqsadida kiritilgan bo‘lsa-da, 1930–1933-yillarda parlament boshqaruvi zaiflashgan sharoitda prezident farmonlari orqali mamlakatni boshqarishning kengayishiga imkon yaratdi. [8] [6]

Shu jihatdan Veymar konstitutsiyasi demokratik huquqlarni kafolatlagan bo‘lsa ham, uning ayrim qoidalari siyosiy inqiroz davrida demokratik mexanizmlarning zaiflashishiga xizmat qilishi mumkin edi. 1919-yil 28-iyunda Germaniya Parij tinchlik konferensiyasi natijasida ishlab chiqilgan Versal tinchlik shartnomasini imzoladi. [7]

Shartnoma 1920-yil 10-yanvarda kuchga kirdi. Uning shartlari Germaniyaning hududiy yaxlitligi, harbiy salohiyati, iqtisodiy imkoniyatlari va xalqaro mavqeini sezilarli darajada chekladi. Shartnomaga muvofiq, Germaniya Elzas va Lotaringiyani Fransiyaga qaytardi, Polsha davlatining tiklanishi natijasida sharqiy hududlarining bir qismini yo‘qotdi, Dantsig esa Millatlar Ligasi nazoratidagi erkin shahar maqomini oldi.

Saar havzasining ko‘mir konlari va boshqaruvi bilan bog‘liq masalalar ham Germaniya uchun muhim iqtisodiy yo‘qotishlarni yuzaga keltirdi. Germaniya mustamlakalaridan mahrum qilindi va ularning boshqaruvi Millatlar Ligasi mandatlari asosida boshqa davlatlarga topshirildi.Harbiy sohada Germaniya armiyasi 100 ming kishidan oshmasligi belgilandi.

Umumiy harbiy majburiyat bekor qilindi, tanklar, harbiy aviatsiya va suvosti kemalariga ega bo‘lish taqiqlandi. Reyn hududining demilitarizatsiyasi Germaniyaning g‘arbiy chegaralaridagi harbiy imkoniyatlarini chekladi. Shartnomaning 231-moddasi urush natijasida yuzaga kelgan zararlar uchun Germaniya va uning ittifoqchilarining javobgarligini asoslashda muhim rol o‘ynadi. Keyinchalik Germaniyaning reparatsiya to‘lovlari 1921-yilda 132 milliard oltin marka miqdorida belgilandi. [7]

Ushbu majburiyatlarning iqtisodiy oqibatlari Germaniya ichki siyosatida keskin bahslarga sabab bo‘ldi. Ko‘plab siyosiy kuchlar shartnomani milliy manfaatlarga zid deb baholab, respublika hukumatini uni qabul qilgani uchun tanqid qildilar.Versal shartnomasi Veymar Respublikasining siyosiy legitimligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Respublika rahbarlari urushdan keyingi xalqaro tartibni qabul qilishga majbur bo‘lganliklari sababli, ularning raqiblari demokratik hukumatni Germaniya manfaatlarini himoya qila olmaydigan tuzum sifatida tasvirladilar. Natijada

millatchilik va revanshistik qarashlar kuchaydi. Biroq Germaniyaning keyingi inqirozlarini faqat Versal shartnomasi bilan izohlash ilmiy jihatdan yetarli emas: ichki siyosiy qarama-qarshiliklar, urushdan qolgan moliyaviy muammolar va xalqaro iqtisodiy beqarorlik ham muhim omillar bo‘lgan.

Veymar Respublikasining dastlabki yillarida iqtisodiy vaziyat murakkab bo‘lib qoldi. Germaniya hukumati urush xarajatlarini moliyalashtirish uchun katta miqdorda qarz olgan, davlat moliyasida esa jiddiy nomutanosiblik yuzaga kelgan edi. Urushdan keyingi tovon to‘lovlari va iqtisodiy tiklanish xarajatlari davlat budjetiga qo‘shimcha bosim o‘tkazdi.

1923-yil yanvarida Germaniyaning reparatsiya to‘lovlari bo‘yicha majburiyatlarini bajarmayotgani haqidagi da’volar ortidan Fransiya va Belgiya qo‘shinlari Rur sanoat hududiga kirdi. Rur Germaniyaning ko‘mir va metallurgiya sanoati markazlaridan biri bo‘lgani sababli, uning bosib olinishi mamlakat iqtisodiyotiga katta zarar yetkazdi. [5] [6]

Germaniya hukumati passiv qarshilik siyosatini e’lon qilib, ishchilar va korxonalarga moliyaviy yordam ko‘rsatishga urindi. Buning uchun pul emissiyasining oshirilishi inflyatsion jarayonlarni keskin tezlashtirdi. 1923-yil davomida Germaniya markasining qiymati tez sur’atlarda pasaydi.

Noyabr oyiga kelib inflyatsiya giperinflyatsiya darajasiga yetdi. Kundalik iste’mol tovarlarining narxlari juda qisqa vaqt ichida o‘zgarib turdi, aholi jamg‘armalari qadrsizlandi, doimiy daromadga ega bo‘lgan qatlamlarning iqtisodiy holati og‘irlashdi. Bu jarayon jamiyatning davlat moliya tizimiga bo‘lgan ishonchini zaiflashtirdi.

1923-yil noyabrida Gustav Shtrezeman hukumati iqtisodiy barqarorlashtirish choralarini amalga oshira boshladi. Rentenmark pul birligining joriy etilishi, pul emissiyasining cheklanishi va davlat xarajatlarining qisqartirilishi giperinflyatsiyani to‘xtatishga yordam berdi. [5]

1924-yilda qabul qilingan Daus rejasi reparatsiya to‘lovlarini Germaniyaning iqtisodiy imkoniyatlariga moslashtirishga hamda xorijiy kreditlar oqimini tiklashga qaratildi. AQSh kapitalining kirib kelishi sanoat ishlab chiqarishi va moliyaviy tizimning tiklanishiga yordam berdi. 1924–1928-yillarda Germaniya iqtisodiyotida nisbiy barqarorlashuv kuzatildi. [6]

Sanoat ishlab chiqarishi tiklandi, infratuzilma rivojlandi va xalqaro iqtisodiy aloqalar kengaydi.Shunga qaramay, ushbu o‘sishning muhim qismi xorijiy kreditlarga bog‘liq edi. Shu sababli iqtisodiy tiklanish Germaniyaning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini to‘liq ta’minlay olmadi.

Buyuk depressiya va radikal siyosiy kuchlarning kuchayishi

1929-yil oktabrida AQSh fond bozorida boshlangan inqiroz tez orada xalqaro iqtisodiy inqirozga aylandi. AQSh banklari Germaniyaga berilgan kreditlarni qaytarib

olishga yoki yangi kreditlar ajratishni cheklashga kirishdi. Germaniya iqtisodiyoti tashqi moliyalashtirishga bog‘liq bo‘lganligi sababli, ushbu jarayon sanoat ishlab chiqarishining pasayishi, korxonalarning yopilishi va ishsizlikning ortishiga olib keldi. [5]

1932-yilga kelib Germaniyada ro‘yxatga olingan ishsizlar soni taxminan olti million kishiga yetdi. Bu holat aholining katta qismi uchun daromad va ijtimoiy himoya muammolarini keskinlashtirdi. Iqtisodiy qiyinchiliklar nafaqat ishchilar, balki kichik tadbirkorlar, savdogarlar va o‘rta qatlam vakillariga ham ta’sir ko‘rsatdi. Natijada parlament partiyalariga nisbatan ishonchsizlik kuchaydi. [5] [11]

Siyosiy beqarorlikning ortishida hukumatlarning iqtisodiy inqirozga qarshi samarali choralar ko‘rishdagi qiyinchiliklari muhim rol o‘ynadi. 1930-yildan boshlab prezident Pol fon Hindenburgning 48-modda asosida favqulodda farmonlar chiqarishi kengaydi. Geynrix Bryuning hukumati davlat xarajatlarini qisqartirish va soliqlarni oshirish orqali moliyaviy muvozanatni tiklashga urindi.

Biroq tejamkorlik siyosati ichki talabning yanada pasayishiga va ijtimoiy norozilikning kuchayishiga olib keldi. Ushbu sharoitda natsistlar partiyasi (NSDAP) va Germaniya Kommunistik partiyasi kabi radikal siyosiy kuchlar o‘z tarafdorlarini ko‘paytirdi. Natsistlar iqtisodiy tiklanish, ish o‘rinlarini yaratish,

Versal shartnomasini bekor qilish va Germaniyaning xalqaro mavqeini tiklash kabi shiorlardan foydalandi. 1930-yilgi Reyxstag saylovlarida NSDAP ovozlarning qariyb 18,3 foizini olib, parlamentdagi ikkinchi yirik siyosiy kuchga aylandi. 1932-yil iyul oyidagi saylovlarda esa u 37,3 foiz ovoz bilan Reyxstagdagi eng yirik partiyaga aylandi. [1] [12]

Natsistlar hokimiyatining o‘rnatilishi va diktatura mexanizmlari

Germaniyada natsistlar diktaturasining shakllanishi XX asr Yevropa tarixidagi eng muhim siyosiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonni faqat Birinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy qiyinchiliklar yoki Veymar Respublikasining inqirozi bilan izohlash yetarli emas. Natsistlar tuzumining qaror topishida siyosiy mafkura, ommaviy targ‘ibot, partiyaviy tashkilotlarning faoliyati, davlat institutlarining qayta tashkil etilishi va jamiyat ustidan mafkuraviy nazorat o‘rnatilishi muhim rol o‘ynadi.

Shu sababli mazkur davrni o‘rganishda asosiy e’tibor Germaniyada hokimiyatning qanday egallangani, demokratik institutlar qanday tugatilgani va totalitar boshqaruv mexanizmlari qanday shakllanganiga qaratilishi lozim. Natsistlar mafkurasining asosini keskin millatchilik, irqiy ierarxiya, antisemitizm, antikommunizm va hududiy ekspansiya g‘oyalari tashkil etgan. [1] [3]

Adolf Gitler ushbu qarashlarni siyosiy dastur darajasiga olib chiqib, Germaniyaning kelajagini kuchli rahbar boshqaradigan, yagona mafkuraga bo‘ysunuvchi davlat bilan bog‘ladi. Natsistlar jamiyatdagi murakkab muammolarni

sodda shiorlar orqali izohlashga urindilar, ayrim ijtimoiy guruhlarni mamlakat muammolarining aybdori sifatida ko‘rsatdilar va milliy birlik g‘oyasidan siyosiy safarbarlik vositasi sifatida foydalandilar.

Bunda yahudiylarga qarshi targ‘ibot alohida o‘rin egallab, keyinchalik davlat siyosatiga aylantirilgan tizimli ta’qiblarning mafkuraviy asosini yaratdi. Natsistlar partiyasi o‘z ta’sirini kengaytirishda zamonaviy ommaviy siyosat usullaridan samarali foydalandi. Partiya mitinglar, ommaviy yurishlar, plakatlar, gazeta va radio orqali aholining turli qatlamlariga murojaat qildi.

Tashviqot faoliyatida Gitler shaxsiga sig‘inishni shakllantirishga alohida e’tibor berildi. U mamlakatni siyosiy va iqtisodiy muammolardan olib chiqadigan, milliy qudratni tiklaydigan rahbar sifatida namoyish etildi. Bunday targ‘ibotning samarasi faqat mafkuraviy ta’sir bilan belgilanmagan; natsistlar partiyasi iqtisodiy inqirozdan norozi bo‘lgan guruhlar, millatchi doiralar, ayrim tadbirkorlar va davlat apparatidagi konservativ kuchlar ko‘magidan ham foydalandi.

1933-yil 30-yanvarda Adolf Gitlerning reyxskansler etib tayinlanishi natsistlar uchun davlat hokimiyatini egallash imkoniyatini yaratdi. Biroq bu voqea Germaniyada totalitar tuzum darhol to‘liq shakllandi, degani emas edi. Diktatura bosqichma-bosqich, huquqiy mexanizmlardan siyosiy maqsadlarda foydalanish, muxolifatni bostirish va davlat idoralarini partiya nazoratiga o‘tkazish orqali qaror topdi. [1] [3]

1933-yil fevralida Reyxstag binosida yong‘in sodir bo‘lgach, natsistlar hukumati kommunistik harakatni davlat xavfsizligiga tahdid sifatida ko‘rsatdi. 28-fevraldagi favqulodda farmon orqali fuqarolarning bir qator asosiy huquqlari cheklab qo‘yildi. Ushbu hujjat siyosiy muxoliflarni ommaviy hibsga olish, matbuot va yig‘ilishlar faoliyatini cheklash uchun huquqiy asos vazifasini bajardi. [1] [14]

1933-yil 23-martda qabul qilingan Vakolat berish to‘g‘risidagi qonun esa hukumatga parlament ishtirokisiz qonun chiqarish imkonini berdi. Shu tariqa qonun chiqaruvchi hokimiyatning nazorat mexanizmlari zaiflashib, siyosiy hokimiyatning ijroiya organlari va Gitler qo‘lida markazlashuvi tezlashdi. [1] [14]

Totalitar tuzumni mustahkamlashning navbatdagi bosqichi davlat va jamiyat institutlarini natsistlar mafkurasiga bo‘ysundirishdan iborat bo‘ldi. Tarixshunoslikda Gleichschaltung deb yuritiladigan bu siyosat doirasida hududiy boshqaruv organlari, kasaba uyushmalari, madaniy tashkilotlar, ta’lim muassasalari va ommaviy axborot vositalari ustidan nazorat kuchaytirildi.

1933-yil may oyida mustaqil kasaba uyushmalari tugatilib, ularning o‘rniga Germaniya mehnat fronti tashkil etildi. Iyul oyida qabul qilingan qonun bilan natsistlar partiyasi Germaniyadagi yagona qonuniy siyosiy partiyaga aylandi. Natijada siyosiy raqobat, mustaqil jamoatchilik faoliyati va muxolif fikr bildirish imkoniyatlari keskin cheklandi. [2]

Natsistlar diktaturasining muhim tayanchlaridan biri repressiv davlat apparati bo‘ldi. Gestapo, SS va boshqa xavfsizlik tuzilmalari rejimga qarshi deb hisoblangan shaxslarni kuzatish, hibsga olish va ta’qib qilish bilan shug‘ullandi. 1933-yilda Dachau kabi dastlabki konslagerlarning tashkil etilishi siyosiy zo‘ravonlikning institutsional tus olganini ko‘rsatadi. [13]

Ushbu lagerlarda dastlab kommunistlar, sotsial-demokratlar va boshqa siyosiy muxoliflar saqlandi; keyinchalik ta’qiblar boshqa guruhlarga ham kengaydi. Sud tizimi va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning mustaqilligi zaiflashgani sari davlat zo‘ravonligi siyosiy boshqaruvning muntazam vositasiga aylandi.

1934-yil 30-iyundan 2-iyulgacha amalga oshirilgan “Uzoq pichoqlar kechasi” operatsiyasi natsistlar rahbariyatining o‘z ichidagi raqiblarni ham yo‘q qilishga tayyorligini namoyon etdi. SA tashkilotining rahbari Ernst Ryom va boshqa shaxslar o‘ldirildi. Ushbu qatag‘on Gitlerning armiya rahbariyati bilan munosabatlarini mustahkamlashga va partiya ichidagi mustaqil kuchlarni zaiflashtirishga xizmat qildi. [2] [3]

1934-yil 2-avgustda prezident Pol fon Hindenburg vafot etgach, Gitler davlat rahbari va hukumat boshlig‘i vakolatlarini birlashtirdi. Qurolli kuchlar xizmatchilarining Gitlerga shaxsan sadoqat qasamyodi keltirishi ham hokimiyatning shaxsiylashtirilganini ko‘rsatdi

Natsistlar tuzumining ijtimoiy siyosati jamiyatni irqiy mezonlar asosida qayta tashkil etishga qaratildi. 1935-yilda qabul qilingan Nyurnberg qonunlari yahudiylarning fuqarolik huquqlarini chekladi va ularni davlat tomonidan belgilangan irqiy toifalarga ajratdi. Yahudiylar davlat xizmatidan, ko‘plab kasblardan va ijtimoiy hayotning muhim sohalaridan siqib chiqarildi. [13]

1938-yil noyabrida sodir bo‘lgan “Kristall kechasi” pogromlari vaqtida yahudiylarning ibodatxonalari va do‘konlari vayron qilindi, minglab insonlar hibsga olindi. Bu voqealar antisemitizmning shunchaki targ‘ibot darajasidan davlat tomonidan rag‘batlantirilgan ochiq zo‘ravonlik bosqichiga o‘tganini ko‘rsatadi. [13]

Ta’lim, madaniyat va axborot siyosati ham totalitar boshqaruvning muhim tarkibiy qismiga aylandi. Maktab dasturlari natsistlar mafkurasiga moslashtirildi, tarix va biologiya fanlarida irqchilik qarashlari targ‘ib qilindi. Yoshlar tashkilotlari orqali bolalar va o‘smirlarni rejimga sodiqlik ruhida tarbiyalashga intilindi.

Kitoblarni ommaviy yoqish, mustaqil ijodkorlar va olimlarni ta’qib qilish, matbuot ustidan senzura o‘rnatish intellektual erkinlikni chekladi. Radio va kino esa Gitler shaxsini ulug‘lash, milliy birlik g‘oyasini targ‘ib qilish hamda hukumat siyosatini jamoatchilikka ma’qul ko‘rsatish vositasiga aylandi.

Iqtisodiy siyosatda natsistlar hukumati bandlikni oshirish va davlatning harbiy salohiyatini kengaytirishga alohida e’tibor berdi. Davlat buyurtmalari, infratuzilma loyihalari va harbiy ishlab chiqarishning kengayishi iqtisodiy faollikka ta’sir ko‘rsatdi.

1935-yilda majburiy harbiy xizmatning qayta joriy etilishi qurollanish siyosatining ochiq bosqichga o‘tganini anglatdi.

Biroq bu iqtisodiy o‘zgarishlar mustaqil kasaba uyushmalari va ishchilar huquqlarining cheklanishi, davlat nazoratining kuchayishi hamda iqtisodiyotning urushga tayyorlanish maqsadlariga bo‘ysundirilishi bilan birga kechdi.

Harbiylashuv, tajovuzkor tashqi siyosat va urush boshlanishi

1933–1939-yillar Germaniya tarixida davlatning iqtisodiy resurslarini harbiy maqsadlarga yo‘naltirish, tashqi siyosatda hududiy ekspansiyani kuchaytirish va Yevropadagi xalqaro kuchlar muvozanatini o‘zgartirishga qaratilgan siyosat bilan ajralib turadi. Ushbu davrda Germaniya rahbariyati mamlakatni yirik harbiy davlatga aylantirishni strategik maqsad qilib belgiladi.

Natijada iqtisodiy siyosat, sanoatni rivojlantirish va diplomatik munosabatlar bevosita urushga tayyorgarlik manfaatlariga bo‘ysundirildi.1933-yildan boshlab Germaniyada iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri ishsizlikni kamaytirish bilan bir qatorda harbiy sanoatni kengaytirishdan iborat bo‘ldi.

Davlat tomonidan avtomobil yo‘llari qurilishi, infratuzilma loyihalari va sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishga katta mablag‘ ajratildi. Biroq iqtisodiy o‘sishning muhim qismi qurollanish va harbiy ehtiyojlarni ta’minlash bilan bog‘liq edi. 1936-yilda qabul qilingan To‘rt yillik reja Germaniya iqtisodiyotini urush sharoitiga tayyorlashni ko‘zda tutdi. [2] [4]

Ushbu reja doirasida sintetik yoqilg‘i, sun’iy kauchuk va boshqa strategik materiallar ishlab chiqarishni ko‘paytirishga e’tibor qaratildi. Maqsad mamlakatning importga qaramligini kamaytirish hamda uzoq muddatli harbiy harakatlar uchun zarur iqtisodiy bazani shakllantirish edi.

Shu bilan birga, mehnat munosabatlari davlat nazorati ostiga olindi, mustaqil kasaba uyushmalari faoliyati cheklab qo‘yildi. Ishchilarning kasbiy manfaatlarini mustaqil himoya qilish imkoniyatlari qisqardi. Demak, iqtisodiy siyosat nafaqat ishlab chiqarishni kengaytirishga, balki jamiyat resurslarini markazlashgan holda boshqarishga ham xizmat qildi.

Germaniya tashqi siyosatining asosiy vazifalaridan biri Birinchi jahon urushidan keyin Versal shartnomasi bilan belgilangan harbiy cheklovlarni bekor qilish edi. 1935-yilda Germaniyada umumiy harbiy majburiyat qayta joriy etildi va qurolli kuchlarni kengaytirish rasman boshlandi.

Shu yili Germaniya harbiy-havo kuchlari — Luftwaffe mavjudligini ochiq e’lon qildi. 1936-yil mart oyida Germaniya qo‘shinlari Reyn demilitarizatsiya qilingan hududiga kiritildi. Bu harakat Versal shartnomasi va Lokarno bitimlari shartlariga zid edi. [4]

G‘arb davlatlarining keskin harbiy javob choralarini ko‘rmagani Germaniya rahbariyatining keyingi tashqi siyosiy qadamlariga qulay sharoit yaratdi. Harbiy

sanoatning rivojlanishi, yangi qurol-yarog‘ ishlab chiqarilishi va armiyaning son jihatdan kengaytirilishi Germaniyaning Yevropadagi strategik mavqeini mustahkamladi.

Biroq bu jarayon xalqaro xavfsizlik tizimini zaiflashtirib, davlatlar o‘rtasidagi ishonchsizlikni kuchaytirdi. 1930-yillarning ikkinchi yarmida Germaniya tashqi siyosati hududiy kengayish va Yevropada o‘z hukmronligini kuchaytirishga qaratildi. 1936-yilda Germaniya va Italiya o‘rtasida yaqin siyosiy hamkorlik shakllandi.

Shu davrda Germaniya va Yaponiya ham antikommunistik yo‘nalishdagi Antikomintern paktini tuzdilar. Keyinchalik ushbu hamkorlik Germaniyaning xalqaro siyosiy mavqeini mustahkamlashga xizmat qildi.

1938-yil mart oyida Germaniya Avstriyani o‘z tarkibiga qo‘shib oldi. Tarixda Anshlyus nomi bilan tanilgan ushbu voqea Germaniyaning hududiy ekspansiyasidagi muhim bosqich bo‘ldi. Avstriyaning qo‘shib olinishi Germaniyaning aholisi, iqtisodiy imkoniyatlari va strategik mavqeini kengaytirdi [4]

1938-yil sentabr oyida Myunxen konferensiyasi natijasida Buyuk Britaniya va Fransiya Chexoslovakiyaning Sudet viloyatini Germaniyaga berishga rozi bo‘ldilar. Bu qaror Germaniya bilan urushning oldini olishga qaratilgan murosa siyosatining namunasi edi. Biroq 1939-yil mart oyida Germaniya Chexiya hududining katta qismini bosib olib, Pragani egalladi. [9]

Bu harakat Germaniya siyosatining faqat nemis aholisi yashaydigan hududlarni birlashtirish bilan cheklanmaganini ko‘rsatdi. 1939-yilda Germaniya tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishi Polshaga nisbatan hududiy va siyosiy bosimni kuchaytirish bo‘ldi. 1939-yil 23-avgustda Germaniya va Sovet Ittifoqi o‘rtasida hujum qilmaslik to‘g‘risidagi Molotov–Ribbentrop pakti imzolandi. [10]

Uning maxfiy qo‘shimcha bayonnomalarida Sharqiy Yevropadagi ta’sir doiralarini chegaralash masalalari ko‘zda tutilgan edi. 1939-yil 1-sentabrda Germaniya Polshaga bostirib kirdi. Ushbu hujum Buyuk Britaniya va Fransiyaning 3-sentabrda Germaniyaga urush e’lon qilishiga sabab bo‘ldi. Shu tariqa Yevropada Ikkinchi jahon urushi boshlandi. [4] [10]

Polshaga hujum Germaniyaning bir necha yil davomida olib borgan harbiy, iqtisodiy va diplomatik siyosatining mantiqiy natijasi edi. Qurollanishning jadallashuvi, xalqaro kelishuvlarning buzilishi va hududiy ekspansiya siyosati Yevropadagi siyosiy tanglikni keng ko‘lamli urushga aylantirdi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Olingan natijalar Veymar Respublikasining barbod bo‘lishini faqat Versal shartnomasi yoki 1929-yilgi inqiroz bilan bog‘lash biryoqlama ekanini ko‘rsatadi. Versal shartnomasining hududiy, iqtisodiy va harbiy cheklovlari siyosiy norozilikni kuchaytirgan bo‘lsa-da, konstitutsiyadagi favqulodda vakolatlar, parlament

koalitsiyalarining zaifligi va siyosiy elitalarning qarorlari ham demokratik tartibotning yemirilishida muhim ahamiyat kasb etgan [5], [6], [7], [8].

1924–1928-yillardagi nisbiy iqtisodiy barqarorlik xorijiy kreditlarga bog‘liq bo‘lib qolgani 1929-yildan boshlab yangi beqarorlik omiliga aylandi. Bu sharoit radikal partiyalar uchun qulay muhit yaratdi, lekin iqtisodiy tanglikning o‘zi natsistlar hokimiyatga kelishini muqarrar qilmagan: 1933-yil yanvaridagi siyosiy tayinlovlar va keyingi favqulodda huquqiy choralar ham hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi [1], [3], [5].

1919-yilgi demokratik konstitutsiya bilan 1933-yildagi favqulodda farmonlar va Vakolat berish to‘g‘risidagi qonun o‘rtasidagi tafovut qonuniy institutlardan demokratiyani cheklash uchun foydalanish xavfini ko‘rsatadi. 1933–1934-yillardagi siyosiy birxillashtirish, mustaqil tashkilotlarni tugatish, terror va targ‘ibot diktaturaning turli, ammo bir-birini to‘ldiruvchi mexanizmlari edi [1], [2], [8], [13], [14].

Tashqi siyosatdagi 1936-yilgi Reyn viloyatini qayta harbiylashtirish, 1938-yilgi Avstriyaning qo‘shib olinishi va Myunxen bitimi, 1939-yilgi Chexiya bosib olinishi va Polshaga bostirib kirish bir-biriga bog‘liq ekspansionistik bosqichlarni tashkil etdi. Shu bilan birga, xalqaro davlatlarning diplomatik javoblari va 1939-yilgi Germaniya–SSSR kelishuvi ham urushga olib borgan vaziyatni tushuntirishda muhim [4], [9], [10].

Tadqiqotning chegarasi shundaki, maqoladagi ayrim saylov, ishsizlik va iqtisodiy ko‘rsatkichlar muallif keltirgan ikkilamchi adabiyotlarga tayangan; ular yangi empirik hisob-kitob natijasi sifatida taqdim etilmaydi. Keltirilgan manbalarda aniq sahifalar berilmagani uchun matn ichidagi havolalar bibliografik raqam shaklida rasmiylashtirildi.

XULOSA (CONCLUSION)

1918–1939-yillarda Germaniyada kechgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar mamlakat taraqqiyotining keskin o‘zgarishiga olib keldi. Veymar Respublikasining zaiflashuvi, natsistlar diktaturasining o‘rnatilishi va davlat boshqaruvining mafkuraviy nazorat ostiga olinishi Germaniyaning ichki hayotini tubdan o‘zgartirdi. Ayniqsa, Adolf Gitler boshchiligidagi hukumatning harbiylashuv va hududiy kengayishga asoslangan siyosati mamlakatni xalqaro qarama-qarshiliklar markaziga aylantirdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Germaniyada totalitar tuzumning shakllanishi va tajovuzkor tashqi siyosatning amalga oshirilishi o‘zaro bog‘liq jarayonlar bo‘lgan. Iqtisodiy resurslarning harbiy sohaga yo‘naltirilishi, xalqaro shartnomalarning buzilishi va qo‘shni davlatlar hududiga nisbatan da’volarning kuchayishi Yevropada tinchlikni saqlash imkoniyatlarini keskin kamaytirdi. 1939-yil 1-sentabrda Germaniyaning Polshaga hujum qilishi ushbu siyosatning yakuniy natijalaridan biri bo‘lib, Ikkinchi jahon urushining boshlanishiga sabab bo‘ldi.

Demak, 1918–1939-yillar Germaniya tarixining asosiy sabog‘i — demokratik institutlarning zaiflashuvi, totalitar mafkuraning kuchayishi va tajovuzkor tashqi siyosatning birlashishi nafaqat bir davlat, balki butun xalqaro hamjamiyat uchun halokatli oqibatlarga olib kelishidir. Shu bois ushbu davrni o‘rganish tarixiy voqealarning sabab va oqibatlarini anglash, tinchlikni saqlash hamda xalqaro xavfsizlikni mustahkamlash zarurligini tushunishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Evans, Richard J. The Coming of the Third Reich. – London: Allen Lane, 2003.
2. Evans, Richard J. The Third Reich in Power. – London: Allen Lane, 2005.
3. Kershaw, Ian. Hitler, 1889–1936: Hubris. – London: Allen Lane, 1998.
4. Shirer, William L. The Rise and Fall of the Third Reich. – New York: Simon & Schuster, 1960.
5. Peukert, Detlev J. K. The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity. – New York: Hill and Wang, 1992.
6. Kolb, Eberhard. The Weimar Republic. – London: Routledge, 2005.
7. The Treaty of Versailles. – Versailles, 1919.
8. The Weimar Constitution. – Germany, 1919.
9. The Munich Agreement. – Munich, 1938.
10. The German-Soviet Non-Aggression Pact. – Moscow, 23 August 1939.
11. Encyclopaedia Britannica. “Weimar Republic.” – https://www.britannica.com/topic/Weimar-Republic
12. Encyclopaedia Britannica. “Nazi Party.” – https://www.britannica.com/topic/Nazi-Party
13. United States Holocaust Memorial Museum. Holocaust Encyclopedia. – https://encyclopedia.ushmm.org
14. German History in Documents and Images (GHDI). – https://germanhistorydocs.org
15. Gulbaxor, M., & Bahodir, S. (2025). TIL O ‘RGANISHDA CHATGPT, TARJIMA TIZIMLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI. TADQIQOTLAR, 76(3), 17-21.
16. Muzaffar, G., & Bahodir, S. (2025). INSON ORGANIZMIDA UCHRAYDIGAN ICHKI KASALIKLAR. TADQIQOTLAR, 76(2), 71-74.
17. Bakhodir, S., & Dilshoda, R. (2025). EASTERN THINKERS OF THE ERA OF THE FIRST RENAISSANCE. Global Science Review, 8(1), 682-687.
18. Zebo, N., & Bahodir, S. (2025). O ‘RTA ASRLARDA ANGLIYA (V-XV ASRLAR). Global Science Review, 11(1), 85-90.
19. Шамсиддинов, Б., & Гуламов, М. (2023). ЛОГИЧЕСКИЕ СООТНОШЕНИЯ ФИЛОСОФИИ С ЛИТЕРАТУРОЙ. Oriental Art and Culture, 4(3), 332-335.
20. Shamsiddinov, B. J., & Jakbaraliyva, Z. (2022). Scientific and Empirical Relations of Philosophy and Literature. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 7, 70-73.

21. Abdullaev, U. B., & Shamshiddinov, B. (2024). O ‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 1(1).
22. Шамсиддинов, Б. Ж., & Жакбаралиева, З. О. (2022). АБУ АЛИ ИБН СИНО ТИББИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА. Oriental Art and Culture, 3(2), 670-674.
23. Shamsiddinov, B. (2022). The importance of supporting innovative activities of entrepreneurs in uzbekistan. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 165-170.
24. Шамсиддинов, Б. Ж. (2023). МАМЛАКАТИМИЗ МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. Oriental Art and Culture, 4(5), 345-350.
25. Шамсиддинов, Б. (2020). Тарбия жараёнида шар мутафаккирларининг қ педагогик ва психологик қарашлари. In Актуальные вопросы развития современного общества, экономики и профессионального образования (pp. 268-271). Российский государственный профессионально-педагогический университет.
26. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.
27. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.
28. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.
29. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.
30. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.
31. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.
32. Shamsiddinov, B. M. U. (2026, June). HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF POTTERY-RELATED RITUALS IN THE FERGANA VALLEY. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 135-143).
33. Ruxshona, A., & Bahodir, S. (2026). IS’HOQXON IBRATNING MA’RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA ILMIY MEROSI. Ustozlar uchun, 104(1), 284-292.
34. Bahodir, S. (2026). TALABALARNING MUSTAQIL TA’LIMINI TASHKIL ETISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O ‘RNI VA AHAMIYATI. Лучшие интеллектуальные исследования, 78(1), 496-510.